

BEREND T. IVÁN: Átalakulás a világgazdaság perifériáin. A századvég gazdasága történelmi perspektívában*

Magyar Tudomány, 1995/7. 761–778. p.

Történelmi előzmények

A századvég éveiben járunk, telve várakozással és szorongással. Lezárult egy korszak, születőben van egy új: s vajon milyen változásokat hoz? Nagyszüleim generációja száz évvel ezelőtt egy ma már legendás *fin de siècle* várakozásokkal és szorongással teli részesei voltak. Az akkor záruló kor, *Eric Hobsbawm* ragyogó munkájának elmével, a „birodalmak korszaka” volt. Egy-egy század misztikus értelmet nyer. A trecento az ezerháromszázas évek, az arany háttérű statikus varázsú táblaképeket asszociálja. Beszélünk a felvilágosodás vagy az ipari forradalom évszázadáról.

A most záruló századot egy 1990 elején írott esszében a „rövid 20. századnak” neveztem, hiszen az, amit ehhez az évszázadhoz kapcsolunk – ezúttal *Eric Hobsbawm* legutóbbi opuszának címevel: a „szélsőségek kora” – 1918-ban kezdődött, s 1989–91-ben mintha le is zárult volna. Vajon mit hoz reményekkel és csalódásokkal szegélyezett útján az új évszázad?

De kell-e egyáltalán újat várnunk egy-egy új évszázadtól? Az évszázad végül is emberi találmány, véletlenszerű egység a történelemben. Mint a francia *Daniel Milo* szellemesen hívta fel figyelmünket: ha nem Krisztus feltételezett születése, hanem halála évétől eredeztetnénk időszámításunkat, akkor minden század egy harmad évszázaddal odébb tolódná.¹ A 20. század ez esetben Hitler hatalomra jutásakor kezdődött volna, s most mintegy kétharmadát taposnánk csupán a „szélsőségek korának”, várakozással nézve egy még távoli századfordulóra.

A történelmi fordulatok amúgy is viszonylagosak, mindig *kontinuitástól terhesek*. Az emberiség modern történelmének egyik legnagyobb fordulatát hozó nagy francia forradalom jelentőségét az elmúlt évtized egyik leghevesebb történész vitája bizony alaposan megkérdőjelezte, még szükségességét és fordulatot hozó hatását is kétségbe vonva a már amúgy is úton volt átalakulásokban. Közép- és Kelet-Európa 1989-es „annus mirabilis”-ának és Maastricht 1992-től közös európai valutát és egységes Európát ígérő forradalmainak eufórikus méltatása után néhány évvel már sok szó esik a nehezen leküzdhető kontinuitásokról. Az „euro-foriára” „euro-szkepticizmus” a visszhang, s Közép- és Kelet-Európa egyik napról a másikra sokkterápiás új világot teremtő átalakulása mellett egyre több szó esik, mint *David Stark* comelli professzor elemzéseiben, az „utak meghatározottságairól”,² vagy *Kazimierz Poznanski* írásaiban, az átalakulás evolúciós folyamatairól.³

* Elhangzott a Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya 1995. május 2-i felolvasó ülésén.

¹ *Daniel Milo*: *Trahir le Temps. Histoire*. Paris. Belles lettres, 1991.

² *David Stark*: *Path Dependency and Privatization Strategies in East-Central Europe*. *East European Politics and Society*, No. 6(1), 1992.

³ *Kazimierz Poznanski*: *Political Economy of Privatization in Eastern Europe*. In: Beverly Crawford (Ed.by), *Markets, States, and Democracy. The Political Economy of Post-Communist Transformation*. Boulder: Westview Press, 1995.

A történelem a valóságban mindig a megrázó, hatalmas fordulatok, és a már-már átléphetetlennek talált folytonosságok varázslatos egységében hömpölyög századokra nem figyelmező útján.

A világrendszer viharos ipari forradalmi átalakulásának 19. századi sodrában például az országok és népek világgazdaság perifériáin elhelyezkedő többsége zömében nem volt képes többre, mint történelmi elmaradásuk reprodukálására. Viszonylagos leszakadásuk növekedett, s a jövedelmi szakadék a felemelkedő Nyugattal szembeni 1:2-höz arányról az európai kontinensen belül is 1:3-ra szélesedett. Az 1860–70-es évektől a nyugati intézményrendszer átültetése és a külföldi beruházásokkal és kölcsönökkel alátámasztott, export-orientált modernizáció félsikeres kísérletei is csak megállítani tudták e folyamatot, visszafordítani nem.⁴ A Balkán, *Michael Palairet* legújabb vizsgálata szerint, még ebben a fél évszázadban is folytatta a „negatív növekedés” mélyrepülését.⁵ A perifériák zöme nem tudott belépni az iparosodott országok magasabb osztályába.

Éppen ez az áttörhetetlen kontinuitás vezetett a 20. században a világrendszer forradalmian átalakult és dominánssá vált nyugati centruma elleni elkeseredett lázadásokra, a nyugati értékrend vad tagadására a perifériákon. *Adam Smith* és *David Ricardo* liberális közgazdasági nézetrendszerében nem volt helye a nemzetnek, sőt Smith a fejlődésre kedvezőtlennek ítélte a *nemzeti* gazdasági kereteket. A legjelentősebb lázadás most éppen a nemzeti eszme és nacionalista gazdaság- politika jegyében vetette el az addig követett exportorientált fejlesztési utat, s a mindenható, állami beavatkozástól mentes piaci rendszert. A gombamódra szaporodó autokratikus nacionalista rendszerek, valamint ezek szélsőséges fasiszta változatai, de ebben a vonatkozásban a bolsevik forradalom is egyaránt a protekcionista elzárkózás, az importpótló-iparosítás, s az erőteljes állami beavatkozás politikáját választották.

Karl Polanyi úgy látta, hogy az első világháború után az önszabályozó piac rövid életű, a 18. század végi Angliában keletkezett rendszere gyakorlatilag kimúlt.⁶ A világ nagyobbik része különböző jellegű „modernizációs diktatúrákhoz” folyamodott. Ezek sorában jó ideig a legkövetkezetesebb és legsikeresebb a sztálini modell volt, mely nemcsak a világgazdaság nyugati központját, hanem magát a kapitalista gazdasági és világrendet is tagadta, s a *Platón*, *Morus* és *Rousseau* óta melengetett évezredes emberi egyenlőség utópiák jegyében született bolsevik forradalmat egy évtized leforgása alatt a legkíméletlenebb modernizációs diktatúrává alakította.

Az elmúlt évtizedig, vagyis e század első háromnegyedében, a perifériák kitörési kísérleteiben éppen a szovjet iparosítási modell vált a legnépszerűbbé. Bár néhány szomszédos országra egy defenzíven agresszív Szovjetunió erőszakolta rá rendszerét és gazdasági modelljét, vakság lenne az összeomlás porfelhőjétől nem látni, hogy a perifériák zöme, beleértve az ázsiai, afrikai és latin-amerikai perifériák nem jelentéktelen részét, nagyon is önként fordult ehhez a modellhez. Jugoszlávia és Albánia, Kína és Vietnam, Kuba és Guatemala, Etiópia és Angola véres polgár- háborúkban és intervenciók elleni küzdelmekben

⁴ *Paul Bairoch*: Europe's Gross National Product: 1800–1975. In: The Journal of European Economic History, Vol. 5, No. 2, 1976.

⁵ *Michael Palairet*: Evolution Without Development. (Cambridge, kézirat, kiadás alatt)

⁶ *Karl Polanyi*: The Great Transformation. Boston, Beacon Press, 1957.

harcolták ki maguknak e lehetőséget. Végül is a nyolcvanas évek közepére a világ *egyharmadán* működött a szovjet államszocializmus valamely válfaja.

Még ennél is jóval több ország vette át a szabályozott piac állami beavatkozási rendszerét, amely számos esetben a központi tervezés valamely változatáig terjedt, valamint a protekcionista elzárkózás import-pótló iparosítási útját, s az állami irányítást a részleges államosítással összekapcsoló politikát.

Jól ismert, hogy az indiai szubkontinens, a függetlenség elnyerése után rövid idővel, a Bombay Terv néven ismert vegyes gazdasági modellhez fordult, melyben a magánszektor csak a fogyasztási iparok és a mezőgazdaság marginális szféráiban játszhatott szerepet, s amely 1950-től az iparosítás jegyében fogant ötéves tervek útjára lépett. Az állami árszabályozás, beruházás-központosítás és más lépések segítségével az első három indiai ötéves terv a „társadalmi igazság jegyében” történő iparosítás és gyors növekedés ismerős programját munkálta.⁷

A hidegháború évtizedeiben a Truman-doktrína idejétől erősen a Nyugathoz kötött Törökország is vegyes gazdasághoz és erőteljes állami-vezérlésű iparosításhoz fordult. Az ipar 35%-a, a beruházások közel fele, a banktőke kétharmada állami kézen volt. A hatvanas évek közepétől bevezetett ötéves tervezés gyors gazdasági növekedést segített: az első, második és harmadik ötéves tervek során e politika évi átlagban 7–8%-os növekedést generált.⁸

Az iparosításban vezető szerepet játszó modern állami szektor központi szerepével kiépített vegyes gazdaság Latin-Amerikában és Afrikában is dominált, s ezt az utat választotta a legtöbb gyarmati uralom alól függetlenné vált ország. Az 1970-es évek végén Argentínában és Latin-Amerika legtöbb országában a mező- gazdaságon kívüli szektorokban alkalmazott munkaerő mintegy egynegyede állami vállalatokban dolgozott. Szenegálban ez az arány megközelítette az 50%-ot, Zambiában meghaladta a 80%-ot. Hozzá kell tenni, hogy Európa fejlett központjai sem vonták ki magukat e történelmi sodrásból, hiszen Olaszország, Franciaország és Ausztria iparának 20% és 50% közötti hányada került állami tulajdonba a II. világháborút követő években, sőt a *laissez faire* hazája, Anglia is vegyes gazdaságot honosított meg.⁹ Míg Európa nyugati felén a vegyes gazdasággal rendelkező országok a háborút követő 1–2 évtized erőteljes állami szabályozása után visszatértek az önszabályozó piaci mechanizmusokhoz, s állami vállalataikat is ebbe a közegebe helyezték, az afrikai és latin-amerikai perifériákon a vegyes gazdaság szigorú és átfogó állami irányítási-beavatkozási politikával társult. Latin- Amerika nagyobb része a peronista típusú „állami dirigista modernizáció” útját járta.

Ázsia nem államszocialista országai, a modernizációt vezető Japánnal az élen, a piaci magángazdaságot mindvégig erőteljes állami kontroll és irányítás alapján fejlesztették. A modernizációban központi, húzó szerepet nyert export-orientációt mindvégig kiegészítette a

⁷ *Beldona V. Rao*: India Towards a Market Economy: Transformation „With a Human Face”? In: Ivan T. Berend (Ed.by), *Transition to a Market Economy at the End of the 20th Century*. München, Südost-europae-Gesellschaft, 1994.

⁸ *Yuri Rosaliyev*: Market Transformation in Turkey: A Case Study on the Near-East. In: I.T. Berend, *Transition to a Market...*, 1994.

⁹ *Ivan T. Berend*: End of Century Global Transition to a Market Economy: Laissez-Faire on the Peripheries? In: I.T. Berend, *Transition to a market...*, 1994.

belső piac szelektív, de erőteljes védelme, s egy csendes, úgyszólván láthatatlan állami erőszakkal érvényesített beruházási és struktúraalakítási politika. A japán kormány például 1976 májusában az évtized második felére pontosan kidolgozott ötéves tervben szerkezetátalakítási programot hagyott jóvá.¹⁰

Az elmondottakhoz még egy fontos, nem gazdasági elem hozzá illesztése kívánkozik. Amint a smith-i laissez faire ideológia elválaszthatatlan eleme, s az önszabályozó piaci rendszer elengedhetetlen előfeltétele az egyéni tevékenység és vállalkozás szabadsága, „az önérdektől vezérelt egyének szabad tevékenységéből a Nagy Rendező „láthatatlan keze”, a piac teremti meg a társadalmi gazdasági rendet és közjót, a „modernizációs diktatúrák” nagyon is látható kézzel maguk kívánták azt biztosítani. A perifériák egy része programatikusan fordult szembe a parlamenti demokrácia és egyéni szabadságjogok elvével, s deklarálta, hogy az egyén jogait alá kell vetni a társadalom mint közösség, s nem utolsósorban a nemzet valamiféle „örök”, generációk során átívelő érdekének. Egyaránt jellemezte ez a nacionalista autokráciákat és az államszocialista rendszereket. Más esetekben, taktikai-politikai megfontolásokból, nyugati típusú retorika igyekezett elfedni a perifériás típusú diktatúrák rút vonásait. A hidegháború fekete-fehér fronttagozódása idején, amikor hatalmas erkölcsi felháborodástól kísért, s megalapozott mindennapos rohamot vezettek az emberi jogok védelmében az Elbától keletre eső rendszerek ellen, ildomos hallgatás vette körül az argentin, sőt egy idő után még a chilei rezsimeket, Dél-Korea vagy Szingapúr rendszereit, a latin-amerikai nyomor-diktatúrák és az ázsiai terrorrendszerek valóságát. Ki beszélt vagy ki tudott a kábítószert-maffiával összefonódott mexikói virtuális egypártrendszer parlamentarizmussal álcázott valóságáról, s ki vonta kétségbe, hogy Japán valódi demokráciává vált? Márpedig a perifériák állami beavatkozásra alapozott modernizációs törekvéseinek elengedhetetlen feltétele volt a stabil politikai környezetet, megkérdőjelezhetetlen állami cselekvést, a modernizáció nemzeti céljait keresztező mindennemű osztálytörekvés kíméletlen elfojtását biztosító erős központi hatalom. Amint a világgazdaság fejlett központja természetes úton termelte ki és gondozta az emberi jogokat, a civil társadalom ideálját, a parlamenti demokráciát és jogállamiságot, mert ez tartozott egész gazdaság- és társadalomfejlődési útjához, mi több, ez volt annak a biztosítóka, addig a perifériák, polgári demokratikus retorikával vagy államszocialista programmal, de egyaránt diktatúrák mögé húzódva igyekeztek modernizációs céljaik valóra váltására.

A II. világháborút követő fél évszázadban a perifériák kitörési kísérletei sikeresnek tűntek. A világtörténelem leggyorsabb növekedési szakaszában, 1950 és 1973 között, amikor a nyugat-európai piacgazdaságok átlagos 3,8%-os növekedést értek el, az ázsiai dirigista rendszerek 3,7%-os növekedése és a szovjet típusú központi tervezésű modell által elért 3,9% évi növekedési ütem egyaránt kiemelkedő volt, s rendkívül közel esett egymáshoz. Latin-Amerika 2,5%-os évi növekedése hasonló ütemű volt, mint a fejlett Észak-Amerikáé (2,2%).¹¹ Nem mondható tehát, hogy a világtörténelem leggyorsabb növekedési időszakát valamely specifikus modell biztosította volna. A demokratikus, magántulajdonos szabadpiaci

¹⁰ Economic Plan for the Second Half of the 1970s. Tokyo, Economic Planning Agency. Government of Japan. May 1976.

¹¹ Angus Maddison: Monitoring the World Economy 1820–1992. Paris: OECD, 1995.

és a diktatórikus, központi tervezésű állami tulajdonra alapozott rendszerek hasonló sikerrel szerepeltek.

Hozzá kell azonban tenni, hogy átmenetileg a világ leggyorsabb növekedését elért államszocialista országok, a világgazdaságtól izolált közegükben, elavuló technikai bázison és szerkezeti keretek között érték el kiemelkedő növekedési eredményeiket, melyek tehát hosszú távon visszajukra fordultak, s különleges erőfeszítéseik ellenére is valahogy úgy jártak, mint Alice a fura Csodaországban: mikor már úgy érezte, hogy „semmiképpen sem tud gyorsabban száguldani... a legfurcsábbnak az tűnt, hogy bármilyen gyorsan is haladt, semmit sem tudott leahagyni.”¹²

Az 1970–80-as évek strukturális válsága és a világgazdaság átalakulása

Az első olajválság által emlékezetessé vált 1973. év után azonban minden megváltozott. Az olajárak tízszeresre ugrottak, s az árszerkezet radikálisan átalakult. A feldolgozatlan és alacsony technikai-minőségi szintet reprezentáló termékek árának hamarosan bekövetkező leértékelődése, s a korszerű, magas tudományos ismeretet és feldolgozási szintet megtestesítő termékek felértékelődése, a korábbi gyors növekedés látványos megtorpanása, az infláció elszabadulása, és a világ- gazdaságban soha nem látott összekapcsolódása a stagnációval, az ún. „stagfláció” kibontakozása, a háború utáni számos húzóágazat látványos összeomlása, s egy közel teljes foglalkoztatást biztosító időszak felváltása a kétszámjegyű munkanélküliség korával egyértelműen jelezte, hogy a világgazdaság egy szakasza lezárulóban van, s új korszak veszi kezdetét.

Az említett drámai jelenségektől kísért nagy átalakulás, bár még sokáig heves viták és eltérő magyarázatok tárgya lesz, megítélésem szerint leginkább a *Joseph Schumpeter-i* értelemben vett *strukturális válságként* írható le. Az ilyen krízisek időről-időre, nagy technikai korszakváltások nyomán lépnek fel, amikor a gazdaság, egy sorozat összekapcsolódó hatású találmány nyomán, új technikai alapokra helyeződik. Úgy is mondhatnánk, hogy a régi technikai rezsimek egy új technikai rezsimek váltja fel, ami a korábbi infrastruktúra, energia és kommunikációs rendszer, termelési technológiák megújulásával jár, s ami a régi vezető, közöttük export ágazatokat újakkal cseréli fel.¹³

A hosszú távon pozitív technikai rezsimek váltás elkerülhetetlen átmeneti gazdasági visszaeséssel jelentkezik, a régi vezető ágazatok megroppanása, nagy vállalatok, egész ágazatok bezárása, tömeges elbocsátások, az exportpiacok összeszűkülése megismétli a ciklikus válságok jól ismert tüneteit. Mégis másról van szó, Schumpeter szavaival „teremtő pusztításról”, amikor a visszaesést, bár csak közép vagy hosszabb távon, felváltja az új konjunktúra, amikor is az új technikára alapozott új húzóágazatok a gazdaságot magukkal ragadják. A strukturális válságok eddigi történetének tanulsága alapján a megrázkódtatásos átállás egy-két évtizedet ölelhet fel.

Schumpeter erőteljesen hangsúlyozta a háborúk szerepét a technikai váltások történetében, s nézetét valóban igazolni látszik részben a II. világháború, részben az azt

¹² *Lewis Carroll: Alice's Adventures in Wonderland and Through the Looking Glass.* Harmondsworth, Middlesex, Puffin Books, 1976. 215. o.

¹³ *Joseph Schumpeter: Konjunkturzyklen. Eine theoretische, historische und statistische Analyse des kapitalistischen Prozesses.* Göttingen, Van der Hoeck & Ruprecht, 1961.

követő hidegháború hatása. A nagy technikai változás, amit szokás volt „tudományos-technikai forradalomnak”, vagy, mint számos gazdaságtörténész teszi, az ötödik ipari forradalomnak is nevezni, mint a többi hasonló átalakulás, nem köthető egyetlen évhez. Az első ipari forradalom, az angol, mint ismeretes, nagyjából négy évtized során bontakozott ki a 18–19. század fordulóján. A jelenlegi a II. világháború végén kezdődött. Újját olyan találmányok fémjelzik, mint a nukleáris fúzió létrehozása, az első számítógép felépítése, s az első tranzisztor előállítása a Bell Laboratóriumban, mindez 1944 és 1947 között. Nagy változás tünete volt, hogy a világ gazdaságilag legfejlettebb országában, az Egyesült Államokban, 1956 volt az első év, amikor a foglalkoztatottak abszolút többsége már nem mezőgazdasági és ipari tevékenységet végzett, hanem a szolgáltatásokban talált alkalmazást, s a korábbi jellegzetes osztálytársadalmak a gazdag Nyugaton egyre inkább a középosztály társadalmává váltak. Az űrtechnika hatalmas eredményei az ötvenes-hatvanas évek fordulóján világosan jelezték a technikai forradalom rohamos előrehaladását. Mégis, az új technikai-ipari forradalom áttörése és manifesztálódása csak az 1970-es évekre tehető. A mikroprocesszor előállítása, a miniatürizálás új lehetősége nyitotta meg az utat a személyi számítógépek megjelenése és rohamos elterjedése előtt. A számítógépesítés korszaka, a nagy hálózatok rendszerére alapozva csak ekkor nyílik meg.¹⁴

A technikai rendszerváltás, amit *Daniel Bell* elsőként a posztindusztriális társadalom kibontakozásának nevezett, s amit *Everett Rogers* kommunikációs forradalomnak keresztelt, mások pedig a szolgáltató gazdaság korának is hívják, merőben új energiabázisra és infrastrukturális alapokra helyezte a gazdaságot, s gyökeresen eltérő ipari követelményeket támasztott, amit *Vámos Tibor* az eljárások finomsága, az anyagok különleges tisztasága és egy korábban elképzelhetetlen gyártási komplexitás követelménye egységében írt le.¹⁵ Az új technika hirtelen avítottá tette a gyártmányok, üzemek, sőt iparágak egész sorát. A „rozsdá-övezetek” nehézipari üzei hirtelen ipari „dinoszauroszokká” váltak. Számos gépipari ágazat avult el, miközben az elektronikai ipar, a légi- és űrtechnikára, a biotechnikára alapozott új ágazatok kiterjedt holdudvarukkal számos merőben új termelési és szolgáltatási ágazat kibontakozásának színterévé váltak.

Mint minden strukturális válság idején, az 1970–80-as években is tanúi lehetünk annak a látványos átrendeződésnek, ami a régi ágazatok lehanyatlásával és újak felemelkedésével együtt, s azok nyomán, országok és régiók gazdasági felemelkedésére, ill. lesüllyedésére vezet. Amint a múlt századforduló harmadik ipari forradalmának árhulláma átsapott Anglián, de ugyanakkor felemelte Németországot, úgy a jelenben is vannak a váltásnak áldozatai és győztesei. Ami talán a legszembetűnőbb, Ázsia több országa, olyanok is, melyek fél évszázada gyarmati sorban voltak, mint Dél-Korea, s olyanok is, mint a sajátos államszocializmusát sikeresen reformáló Kína, a győztesek táborában található. Latin-Amerika különlegesen mély és súlyos válságba zuhant, s mint nem először, ismét az áldozatok között találta magát. Amit ebben a térségben a legközvetlenebbül élünk-élünk át, bár ugyancsak nem először a történelemben, Közép- és Kelet-Európa is a vesztesek között

¹⁴ *Everett M. Rogers: Communication Technology. The New Media in Society. New York, London, Free Press-Macmillan, 1986.*

¹⁵ *Vámos Tibor: Alámerült aléptímeny. Magyar Tudomány, 1991. 9. sz.*

van, államszocialista rendszere s gazdasági modellje alámerült a szerkezetváltás hullámverésében, s különlegesen nehéz örökséget hagyott maga mögött.

A strukturális válság elmúlt két évtizedében a *növekedési minták* gyökeresen átalakultak. A világgazdaság növekedése lelassult, s a különböző országok és térségek merőben eltérő eredményeket mutattak fel. 1973 és 1989 között, *Angus Maddison* adatait idézve,¹⁶ a világgazdaság stagnált (évi átlagban -0.1%). Ezen belül azonban a fejlett Nyugat-Európa országai évi átlag 2%-os növekedést értek el, s közel 40%-kal növelték meg jövedelmeiket. A fejlett tengerentúli országok Egyesült Államok vezette csoportja évi átlagban 1–2%-kal növelte jövedelmét Ázsia viszont ötödik sebességre kapcsolva évi 4%-ot meghaladó egyedülálló ütemet ért el s megkétszerezte, egyes országok, mint Japán, Korea, Kína és Tajvan két és fél-háromszorosra növelte jövedelmét, ezen belül Kína az utóbbi időszakban már két számjegyű növekedést mutatott. Egyre több szó esik a világgazdaság központjainak átrendeződéséről is. Míg a hagyományos GDP számítási eljárásokkal számítva a tradicionális nyugati világgazdasági központ állítja elő a világtermelés közel 3/4-ét, addig az Egyesült Nemzetek új számítási eljárásai, az ún. vásárlóerő-paritás alapján végzett számítások szerint, a hagyományos központ, Ázsia rohamos előretörése nyomán, már csak alig több mint felét, 54%-át állítja elő a világtermelésnek, s Kína napjainkban már a világ második legnagyobb gazdaságával rendelkezik.

Ezzel szemben a latin-amerikai periféria teljes stagnációba fordult, 1973 és 1979 között nem mutatott növekedést, Afrika pedig évi átlagban közel 1%-os ütemben hanyatlani kezdett. Közép- és Kelet-Európa pedig erősen visszaesve, de a tehetetlenségi nyomaték erejével járta tovább régi útját, s évente a stagnációhoz közel eső 1,2%-os növekedést produkált.

A valódi különbség azonban nem is a növekedés szélsőségesen eltérő ütemében jelentkezett. A világgazdaság fejlett központja és az elemi erővel feltörő ázsiai országok növekedésüket az új technika alapjára helyezett szerkezeti átalakítás, a strukturális válsághoz való sikeres igazodás talaján érték el. A stagnáló vagy vissza hanyatló perifériák viszont képtelenek bizonyultak az alkalmazkodásra. Hogy átvészeljék az átmenetinek vélt rossz napokat, a pénzpiacon bőséggel és olcsón rendelkezésre álló hitelekért, „olaj-dollárokért” folyamodtak. A rendszerkonzerváló rezsimek számára ez volt a legkönnyebben járható út, mivel az exportnövelés lehetetlen volt számukra, a keserves átállás politikailag veszélyes intézkedéseit pedig el tudták napolni. Latin-Amerika és Közép- és Kelet-Európa egyaránt rohamosan eladósodott. Mindkét térségre egyaránt igaz, amit *Enrique Iglesias* Latin-Amerikára vonatkozóan megállapít, hogy ugyanis a hitelek nagy részét eleinte „a növekedési ráták fenntartására”, továbbá „jelentős importnövelésre” s ezzel jórészt fogyasztásra fordították, ami egy évtized alatt Dél-Amerikában 330 milliárd dollár adósság felhalmozásra vezetett.¹⁷ Lengyelország 1981-ben, Mexikó 1982-ben fizetéképtelenné vált, e térségek országainak többsége nem tudta elkerülni ezt a csapdát.

¹⁶ *Angus Maddison: Explaining the Economic Performance of Nations, 1820–1989.* In: W.J. Baumol, R.R. Nelson, E.N. Wolff (Eds.by) *Convergence of Productivity. Cross-National Studies and Historical Evidence.* Oxford, Oxford University Press, 1994.

¹⁷ *Enrique V. Iglesias: Latin America: Crisis and Development Options.* In: Colin I. Bradford (Ed.by) *Europe and Latin America in the World economy,* New Haven, Yale Center for International and Area Studies, 1985. 47. o.

A gazdasági válság a kilábalás minden jele nélkül elhúzódott, egyre növekvő társadalmi elégedetlenséget váltott ki, s hamarosan súlyos politikai válságba sodorta a rendszereket. A latin-amerikai katonai diktatúrák mind megbuktak, Afrika számos országa véres belső konfliktusokba, nemegyszer törzsi belháborúk poklába merült. Közép- és Kelet-Európában megbukott az államszocializmus rendszere, és az összes többnemzetiségű föderális állam széthullott, sőt részben polgárháborúba hanyatlott. A strukturális válságra adott sikeres vagy sikertelen válaszok nem annyira társadalmi-politikai rendszer-specifikusak voltak, mint inkább *történeti-kulturális meghatározottságú, régiók szerint különböztek*. A perifériák országai *James Joyce* Ulissésének hősével elmondhatták: „A történelem lidérces álom, amiből szeretnénk felébredni.”

Az önszabályozó piaci modell diadalmas hódítása a perifériákon

Bár a háborút követő fél évszázad egyedülálló gazdasági növekedése korántsem a *laissez faire* modellnek volt köszönhető, s mint láttuk, az etatista tervezési modellek is hasonló, vagy még erőteljesebb növekedést értek el, a strukturális válság mégis az önszabályozó piaci modell diadalára vezetett. Ne feledjük, a megelőző fél évszázadban uralkodó keynesizmus képtelen volt választ adni a „stagfláció” jelenségére és tehetetlennek bizonyult, a szovjet modell pedig látványosan csődöt mondott. Amint *Margaret Thatcher* fogalmazta: miként a divatból kiment régi ruhát is újra elő lehet venni egy idő elteltével a szekrényből, mert a divat visszakanyarodik hozzá, ugyanúgy kell ismét visszatérni a konzervatív neoliberalizmus eszmerendszeréhez. *Milton Friedman* és a chicagói iskola mindenre gyógyírt hirdető monetarizmusa és *laissez faire* ortodoxiája nem kisebb apostolokra talált, mint *Thatcher* és *Reagan*, mint az IMF és a Világbank, nem is beszélve az igehirdetők aprószentjeiről, a sachsokról és aslundokról.

Amint *Hegel* Napoleonban a „világszellem” lóháton megjelent megtestesülését látta, úgy hirdette az ideológusok egész kis hada, az amerikai külügyminisztérium fiatal munkatársával, *Fukuyamával*, a történelem hegeli értelemben vett végét, amikor is a Nyugat vezérlő parlamenti-piaci ideológiája, a diadalmas „világszellem” és abszolút ész egy globálisan diadalmaskodó politikában ölt testet.¹⁸

Nem vitás, a strukturális válság különlegesen nagy rugalmasságot igénylő követelményei között a gyors piaci információra alapozott, erőteljes vállalkozói érdekeltségre épített önszabályozó piaci rendszer előnyös oldalai a gazdag országokban kiválóan érvényesültek, s megkönnyítették az alkalmazkodást. Hozzá kell azonban tenni, hogy nem volt ez másként az etatista ázsiai modernizációs diktatúrák esetében sem, bár azok az igazodást erőteljes beavatkozó és szabályozó intézkedésekkel segítették, ösztönözték, s az ehhez szükséges politikai stabilitást korántsem a nyugati parlamenti váltógazdaságban, hanem inkább a brutális terrorban, vagy korrupst és manipulált intézményes működésben találtak meg. Ebben alig volt különbség a magát lassanként hagyományos ázsiai modernizációs diktatúrává átreformáló Kína vagy Dél-Korea között.

A sikertelen, mély és komplex válságba jutott perifériáknak azonban, úgy tűnt, nem volt más választásuk, mint azok értékrendjéhez fordulni, akik diadalmasan kerültek ki a krízisből, s akiktől intézményrendszerük mellett az átállás finanszírozásához szükséges

¹⁸ *Francis Fukuyama: Have we Reached the End of History? Santa Monica, Rand, 1989.*

forrásokot is kölcsönözni remélték. A rendszerváltások – Latin-Amerikában és Közép- és Kelet-Európában egyaránt – látványos modellváltással társultak. A volt államszocialista országok, a volt dirigista latin-amerikai diktatúrák, India és Törökország is feladta a szabályozott, tervezett állami vagy vegyesgazdaság addig alkalmazott importpótló fejlesztési modelljét.

Az importpótló iparosítás kétségkívül alkalmatlannak bizonyult, hiszen a technika iránti közömbösségre és világpiacon versenyeptelenségre kárhoztatta azokat az országokat, amelyek alkalmazták. A strukturális válság világgazdasági átalakulása idején ez öngyilkos politikává vált. A súlyos egyensúlyzavarral küzdő országok nem is számíthattak a túlélésükhöz nélkülözhetetlen nemzetközi hitelekre, ha nem fogadták el a hitelezők, a nemzetközi pénzügyi szervezetek „ajánlásait”, ha nem tettek eleget azoknak a feltételeknek, melyek a hitelek megnyithatóvá tették. A perifériák ellenkező előjelű egyöntetűséggel fordultak egyazon modellhez, vagyis ismét átérték Alice Csodaországának egyik fura jelenségét, Alice-nak azt a tapasztalatát ugyanis, hogy amikor mondott valamit, egy láthatatlan kórus mindent megismételt utána. Mikor pedig – ezt megelégedve, ezúttal magában – úgy gondolta, hogy akkor nem is érdemes beszélni, „legnagyobb meglepetésére, az addigi visszhang kórusban vele gondolkodott. Remélem értik, mit jelent kórusban gondolkodni?” – fűzte hozzá, számunkra feleslegesen, az író.¹⁹

A nyolcvanas évektől az Egyesült Államok és Anglia látványos privatizációs programba kezd, s számos állami funkciót privatizál. Olyan állami tevékenységeket is magánvállalatoknak adnak ki szerződésben, melyek a hadseregen, és büntetés-végrehajtáson belül mindaddig klasszikus állami funkciónak számítottak, s még börtönök működtetését is privatizálják. Anglia egész állami egészségügyét privatizálta, mintegy 2000 kórházával együtt, majd a Thatcher-kormány egyenként kiárusította a háború után államosított vagy állami égisz alatt kiépített iparokat. Állami kikötők, vasutak, légitársaságok, nehézipari vállalatok privatizációja az egész nyugati világra kiterjedt, s a hagyományos francia és olasz vegyesgazdaságok is privatizálták állami szektoraik jelentős részét.²⁰

A latin-amerikai periféria, *Pinochet* Chiljével az élen, Argentína, Brazília, Mexikó és más országok részvételével, megkezdte 20–34% közötti állami vállalati szektorainak privatizálását. Az állami olajmonopólium, légitársaságok, televízió állomások, postai szolgáltatás, földalatti vasutak, nemzeti telefonrendszerek, Mexikóban a magánművelés alatt álló, de a század eleji forradalom óta köztulajdonban lévő föld privatizációja is megindult az 1970–80-as években. Bár a latin-amerikai privatizáció eleinte nagy zajjal, de kis gyakorlati eredményekkel, lassan haladt, a folyamat új, jelentős lendületet nyert az államszocializmus kelet-európai összeomlása után. Ez hozott fordulatot Indiában is, ahol a *Radzsiv Gandhi* kezdeményezte első lépések után, *Naraszimha Rao* konzervatív kormánya 1991 tavaszán hirdette meg a teljes elfordulást a korábbi szabályozásos-állami beavatkozási politikától (aminek védelmében az indiai kormány 1981-ben még egy jelentős IMF kölcsönt is visszautasított). A Közel-Keleten *Turgut Özal* kormánya, Afrikában Ghana nyitotta meg a

¹⁹ *Lewis Carroll*: i.m. 221. o.

²⁰ Les privatisation a l'étranger, Royaume-Uni, RFA, Italie, Espagne, Japon, Paris: Etudes coordonnées par J-J. San tini, La Documentation Française, 1986.; *K. Asher*: The Politics of Privatization. Contracting out Public Services, London, Macmillan, 1987.

sor, de Uganda, Mozambik és Tanzánia gyorsan követte az árellenőrzések leépítésének, az import liberalizálásnak és privatizálásnak politikáját.

Közép- és Kelet-Európa látványos gyorsasággal szedte fel a szocializmus addig lerakott alapjait, s tért vissza a 19. századi, s a 20. század folyamán már soha nem alkalmazott, sőt mindvégig megtagadott, önszabályozó piaci modelljéhez. Lengyelország, Magyarország majd Csehország élenjáró példájával, a térség egésze átállt a piaci árakra, liberalizálta importját, vagyis lebontotta a vámokat és egyéb korlátozásokat, sőt ebben messzebb ment, mint a Nyugat fejlett országai. *Andrzej Olechowski*, Walesa bizalmasa és számos lengyel kabinet tagja nyíltan kimondta: hogy bár „a liberalizálás kárt okozhat... de a gazdaság akár egyoldalú megnyitása a világ előtt így is előnyös.” *Bronislaw Ceremek*, a lengyel átalakulás vezető politikusa pedig hozzátette: „Nyilvánvalóak voltak a Balcerowicz-terv okozta nehézségek... de ez volt az egyedüli lehetőség, hogy helyet kapjunk Európa gazdasági rendjében.”²¹ Valóban, kimondva vagy kimondatlanul, az újonnan megválasztott kormányok, mintegy európai „belépődíjnak” tekintették gazdaságuk kitérését a világ előtt. Remélték, hogy gesztusuk hamarosan viszonzásra talál, sőt, nagyban hozzájárul majd a tőkebeáramlás folyamának megindulásához. Ez egyébként fontos motívum volt a privatizáció esetében is. Az egyes kormányok abban reménykedtek, hogy a külföldi tőke közreműködése elérheti az egyharmados arányt is, s a hatalmas működőtőke-befektetések átsegítik majd a válság sújtotta gazdaságokat az átállás nehézségein, biztosítják a szükséges tőkét, technikát, piacokat és szakértelmet a gazdaság versenyképessé tételéhez.

E ponton érdemes megjegyezni, hogy a bal- vagy jobboldali populizmusok Nyugat- és külfölditőke-ellenességének nagy hagyományai ellenére, a perifériák kilábalása a strukturális válságból aligha lehetséges a belső tőke-, illetve felhalmozáshiány külföldi tőkeimport útján történő ellensúlyozása nélkül. A perifériák egész modernkori gazdaságtörténete egyértelműen tanúsítja ezt. A viszonylag szegény országok ugyanis nem versenyezhetnek tőkefelhalmozás és beruházás terén a világgazdaság központjaival. A strukturális válság alkalmazkodási követelményei különlegesen beruházás-igényesek. Az új infrastruktúra, új technika és új vezető ágazatok, különösen versenyképes exportágazatok kiépítése belső erőből lehetetlen.

Arra is emlékeztetni kell, hogy a szovjet modernizációs modell legnagyobb előnye éppen abban állt, hogy elmaradottabb agrárországok számára először tudott megoldást és mechanizmust ajánlani a feszített felhalmozás és beruházás biztosítására. Mint *Frederic Pryor* kimutatta, az államszocializmus országai az 1950–70-es évek során a fejlett Nyugat beruházási arányait 50–100%-kal meghaladó beruházásokkal igyekeztek felzárkózni.²² *Paul Marer* számításai pedig azt is bizonyítják, hogy a magas beruházási arányok 1988-ig fennmaradtak.²³ Bármilyen vonzó is volt ez a lehetőség, az ár, mint bebizonyosodott, amit fizetni kellett érte az infrastruktúra felélése, az alacsony bérek és jövedelmek nyomán kiölt érdekeltség és a szovjet modell jól ismert más káros hatásai formájában, túl magas volt. Ha a válasz tehát, amit a szovjet modernizációs modell adott a tőkeszegénység jellegzetesen perifériás jelenségére, nem is volt jó, a törekvés, hogy *erre* keresett választ, feltétlenül helyes

²¹ Idézi: *Tadeusz Kowalik*: The „Big Bang” as a Political and Historical Phenomenon: A Case Study on Poland. In: I.T. Berend, *Transition to a Market...*, 1994. 121–122. o.

²² *Frederic L Pryor*: *A Guidebook to the Comparative Study of Economic Systems*. Englewood Cliffs: Prentice Hall. 1985.

²³ *Paul Marer et al*: *Historically Planned Economies. A Guide to the Data*. Washington D.C. World Bank, 1991.

volt. A *laissez faire* politika azonban más választ ígért: a *tőkebeáramlás választát*. Ez látszott a megoldásnak a térségben a kilencvenes évek elején.

Sajnos ez esetben is csalódás követte a várakozást. Igaz, 1990 és 1994 között az ún. G-24-ek, a világ legfejlettebb országai, 62 milliárd dollár asszisztenciát szavaztak meg a közép- és kelet-európai térség országainak. A valójában folyósított összegek azonban 1993 végéig mindössze nem egészen 11 milliárdra rúgtak, sőt a Lengyelországnak elengedett tartozások összegével megnövelve is csupán 19 milliárd dollárt tettek ki. Igaz, első perctől hangoztatták az érdekeltek, hogy a valódi megoldást nem a kormányzati kölcsönök, segélyek vagy a nemzetközi pénzügyi hitelek, hanem a magánbefektetések fogják adni. A csalódás sajnos ebben a vonatkozásban sem maradt el. 1993 végéig a térség hat országába mintegy 10 milliárd dollár befektetés áramlott, 1993-ban a beruházások évi összege 3,5 milliárd dollárra rúgott.²⁴ Ez az összeg a bruttó nemzeti termék arányában számítva még Magyarországon esetében is, holott köztudottan a befektetések több mint fele ide irányult, nem egészen 4%. A többi ország esetében ez az arány csupán 0,1% vagy 0,08%, mint Lengyelország és Románia példazzák. A kicsiny Szingapúr egyedül másfélszer annyi tőkét vonzott a kilencvenes évek első felében, mint Közép- és Kelet-Európa országai együttesen. Ijesztően hangzik, hogy 1993-ban a térség hat országába beáramló befektetések egy főre jutó összege mindössze 30 dollárt tett ki, miközben Portugáliába fejenként közel 180, Írországra több mint 260 dollár áramlik egy évben. Érdekes megemlíteni, hogy térségünk 30 dollárjával szemben a volt Kelet-Németország egy főre jutó évi tőkebeáramlása a volt Nyugat-Németországból 5900 dollárt tesz ki.²⁵

A Szovjetunió összeomlása és a hidegháború befejeződése után Közép- és Kelet-Európa bizony elveszítette fontosságát a Nyugat számára. Magántőke-befektetésre pedig jóval kedvezőbb és nagyobb nyereséget biztosító lehetőségeik vannak. A kilencvenes évek elején például Brazília és Mexikó 18–20%-os biztos kamatokat fizetett állampapírjaira, nem csoda, hogy egyenként csaknem tízszer annyi, 100-100 milliárd dollár befektetést vonzottak nem egészen két év leforgása alatt. Amikor pedig Mexikó súlyos pénzügyi-gazdasági krízisbe került ez év elején, az amerikai kormány gyors akciója 40 milliárd dollár hitelt nyitott meg egyetlen hét alatt, vagyis több mint a kétszeresét annak, amit hat közép- és kelet-európai ország, a lengyel tartozás-elengedést is beleszámítva négy év alatt kapott.

Mindezek hatására elmondható, hogy az elmúlt fél évtized gazdasági-társadalmi átalakulása – minden sikere ellenére, amit a piaci viszonyok kiépítése, az ennek megfelelő jogi- és intézményi rendszer megteremtése, a külkereskedelem rendkívül nehéz körülmények közötti átorientálása, egyes termékek minőségének és versenyképességének javítása, a privatizáció, a szolgáltatások és áruellátás fejlesztése, és számos egyéb területen is elért – még nem mutat valódi előrehaladást a szerkezeti átalakulás legfőbb területein. Nem látni az új húzóágazatok kiépülésének, versenyképes export-ágak születésének meggyőző példáit. A termelési és külkereskedelmi statisztikák, a cseh, lengyel és magyar esetben is inkább *negatív* szerkezeti változásokra utalnak. Egy, a témáról rendezett weimari konferencián tartott

²⁴ G-24 Scoreboard of Assistance Commitments to the CEEC 1990—1994. Brussels, February 8, 1995.; OECD Development Co-operation Report, 1993. Paris, OECD Development Aid Committee, 1994.; World Development Report: Infrastructure for Development, Washington D.C., The World Bank, 1994.

²⁵ Krzysztof J. Ners and Ingrid T. Buxell: Assistance to Transition Survey 1995, Warsaw, Pечат, 1995.

előadásában *Ehrlich Éva* és *Révész Gábor* a hagyományos magyar rádió- és kommunikációs felszereléseket gyártó iparok alkalmazotti létszámának 72%-os, az orvosi felszereléseket gyártó és optikai iparok létszámának 67%-os csökkenéséről adott számot, míg *Nikolaj Ordumeg* a cseh statisztikák alapján bizonyította, hogy az exportban 25%-ról 51%-ra ugrott a feldolgozatlan anyag- és energia- tartalmú áruk és élelmiszerek aránya, s csökkent a feldolgozott iparcikkek kivitele vagyis, hogy „a cseh export a fejlődő országok exportkeretéhez közelített.”²⁶ Öt év természetesen túl rövid idő a valódi szerkezeti áttöréshez. A pozitív változás irányába azonban már el kellett volna mozdulni, amire a feltételek azonban nem adtak lehetőséget, s ellenkező irányú eltolódás ment végbe. Vagyis máris igazolódott volna *Alain Minc* – Európa egyik vezető üzletemberének – 1992-ben tett megfigyelése, aki az európai szabadkereskedelem „földi paradicsomot ígérő utópiájával” szemben „darwini lidércnyomásról” beszél, felhívva a figyelmet, hogy a „piac mindenféle kompenzáló, újraelosztó rendszer nélkül automatikusan vezet az erős továbbberősödésére és a gyenge továbbgyengülésére.”²⁷

Az átalakulási folyamatot kísérő, s *Kornai János* által „transzformációs válságnak” nevezett²⁸ visszaesés, annak ellenére, hogy a gazdaságok zöme 1992 és 1994 között ismét növekedési pályára állt, sőt Lengyelország évi 5%-kal Európa legjobb növekedési rátáját érte el, történelmileg mégis ijesztő. A kilencvenes évek első felében bekövetkezett 20–50% közötti visszaesés ugyanis soha nem látott mélységűre növelte a szakadékot az Európai Unió és Közép- és Kelet-Európa országai között. A mediterrán térség országai például, melyek a 20. század közepén azonos szinten álltak az akkori államszocializmusokkal, s 1973-ban is csak szerény mértékben, alig több mint egy negyeddal haladták meg azok egy főre jutó bruttó hazai termékét, az 1973 és 1993 közötti két évtized egészét figyelembe véve ma már 217%-kal szárnyalják túl a közép- és kelet-európai szintet. Az elmúlt öt év zuhanása nyomán Közép- és Kelet-Európa országainak évi átlagos növekedési rátája az elmúlt két évtized egészében negatívra fordult, évi átlagban -0,8%-ot tett ki, miközben a világgazdaság központja vagy központjai, már ismételten 3–5%-os tempóra kapcsolódtak. A fejlettségi szintkülönbség 1950 és 1973 között szerény mértékben, s először a modern történelemben, összezáruló tendenciát mutatott: a térség jövedelmi szintje a nyugati színvonal 41%-áról 45%-ára emelkedett. A korábbi 1:2 arányról azonban a különbség az utóbbi időszakban szakadékká mélyült, a soha nem látott 1:4 arányra nőtt. Ez kedvezőtlenebb, mint a 19. század elején fennállott különbség. Egyes Európán kívüli perifériák leszakadása hasonlóan rohamos, hiszen az országok legszegényebb egyötöde Afrikában, Ázsiában és Latin-Amerikában a világkereskedelemnek csak kevesebb, mint 1%-át bonyolítja le, s a jövedelmek alig több mint 1%-ában részesedik. A jövedelmi szintkülönbség a gazdag központok és a szegény perifériák

²⁶ *Ehrlich Éva* és *Révész Gábor*, valamint *Nikolaj Ordnung* előadásai a „Long-term Structural Changes in East Central Europe” témájában rendezett konferencián. Weimar, 1995. április 27—29. UCLA Center for European and Russian Studies, Los Angeles, and Südosteuropa-Gesellschaft, München.

²⁷ *Alain Mine*: *The Great European Illusion*. Business in the Wider Community, Oxford, Blackwell, 1992. 146. o.

²⁸ *János Kornai*: *Anti-Depression Cure for Ailing Postcommunist Economies*, In: *Transition*. The Newsletter About Reforming Economies. The World Bank. Vol. 4. No. 1. February 1993.

között a század elején 10:1, a század közepén pedig 25:1 arányt mutatott, napjainkra ez 40:1 szakadéokra szélesedett.²⁹

Közép- és Kelet-Európa az évtized végére legjobb esetben is csak az 1988. évi szintre juthat vissza, vagyis a kilencvenes évtized ebből a szempontból „elveszett”. De nem is a növekedés súlyos ütemkülönbsége a legdöntőbb, hanem az, hogy a perifériákon lassanként ismét meginduló növekedés, mint az 1870–80-as, vagy az 1930-as strukturális válságokból való kibontakozás idején, valóságos technikai és szerkezeti modernizáció és alkalmazkodás nélkül megy végbe, a régi ágazatok bázisán, a felzárkózás ismételt történelmi elszalasztásával. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a növekedés elérése nem lehetséges. Nagyon is az. A korábbi strukturális válságokra történt reagálás bizonyítja, hogy újabb prosperitás, a megelőző jövedelmi és fogyasztási szint meghaladása felzárkózás *nélkül* is lehetséges. A következő években, a világgazdaság újabb kibontakozó fellendülése és az előrehaladó belső átalakulás talaján Közép- és Kelet-Európa kedvezőbb export és növekedési lehetőségek közé kerül, a lakosság helyzete nyilvánvalóan javul, de mindez lejátszódhat a perifériás helyzet újratermelésével. Ebből a szempontból még az évi 4–5%-os növekedés elérése sem mutat tehát a valóságos felzárkózás felé.

Vajon mindezek alapján elmondható-e, hogy csak idő kérdése a felzárkózás, hogy *Lord Dahrendorf* metaforájával, csak végig kell menni a „könnyek völgyén”, s a túloldalon – ha nem riadnak vissza az áldozatoktól, s most már *Michael Mandelbaum* professzort, a Johns Hopkins Egyetem tanárát idézve – „a nyugati szabadság és prosperitás napsütötte vidékére érnek.”³⁰ Az önszabályozó, szabadversenyos piaci modell az ő és sokak érvelésében biztos siker, hiszen végül is nem kísérleti vállalkozásról van szó, hanem kipróbált, bevált rendszerről. Csakhogy igaz-e ez a feltételezés, sikeresen adaptálható-e e rendszer a világgazdaság tökeszegény perifériáin? Vagy erre az átültetésre is vonatkozik *Platón* bölcs meglátása, amely már nemegyszer igaznak bizonyult más, sikeresnek ígért átültetések kapcsán csak a nem oly régmúltban is. „A növény – figyelmeztet *Platón* a ‚Köztársaságban‘ –, mely saját talajában csodásán fejlődik és nemessé növekszik, ha idegen talajba ültetik át, gyakorta a legvadabb gyommá válik.”³¹ Vajon nem mélyebben fekvő akadályok gátolják az önszabályozó piac szabadversenyos működését a szegény perifériákon? Vajon a „könnyek völgyének” túloldalán valóban a napsütötte Nyugat kies lankái terülnek-e el? Vajon a „transzformációs válság” mellett, s azzal összekapcsolódva nem beszélhetünk-e modell-átültetési válságról is az átmenet és strukturális alkalmazkodás esetében?

Utak – a történelem perspektívájában

E kérdésre feltehetően pozitív választ kell adnunk. A világgazdaság legfejlettebb központjainak sikeres, bár korántsem kizárólagos modellje ugyanis még sohasem működött a perifériákon, s alkalmazási kísérletei előbb-utóbb zsákutcába, torzulásokra vagy lázadásokra vezettek. Uniformizált megoldások, egy mindenhol, mindenkor alkalmazható modell egyébként is aligha létezhet.

²⁹ *Angus Maddison*: i.m. 1994, 1995.

³⁰ *Michael Mandelbaum* Introduction. In: M. Mandelbaum, Sh. Islam (Eds.by), *Making Markets. Economic Transformation in Eastern Europe and Post-Soviet States*, New York, Council on Foreign Relations Press, 1993. 15. o.

³¹ *The Dialogues of Plato*. New York, Scribner's, 1897. Vol. II. 318. o.

Az is legalább ennyire nyilvánvaló azonban, hogy nem lehet „visszafelé menekülni”, s vagy az államszocialista modellben, vagy az importpótló fejlesztés, elzárkózás bármely más válfajában keresni régi-új kiutat, amint ezt nyilvánvalóan bizonyították a két világháború közötti, és a háború utáni ilyen irányú kísérletek kudarcai. A közép- és kelet-európai térség országai nyilvánvalóan nehéz történelmi válaszúthoz érkeztek.

Ha visszafelé nincs út, az előremenekülés útja pedig csapdákat, aknamezőket rejt, akkor vajon Lord Dahrendorf párhuzama a „könnyek völgye” helyett nem találóbb-e *Dürrenmatt* kiváló abszurd novellájának metaforája, a címadó „Alagút” hátborzongató szimbóluma, az alagút, melyben már hosszan halad a vonat, amikor utasai lassanként realizálják, hogy ennek az alagútnak nincs vége. *Andrew Tylecote* sokkal prózaibb fogalmazásával: „Európa fejlődés útja egy dinamikus centrum és egy kevésbé dinamikus periféria útjaira válik szét. A centrumot a gyors termékváltás újításai és alacsony infláció jellemzik, míg a perifériát ennek az ellenkezője... A volt államszocialista gazdaságok a polarizálódó Európában új perifériákká válnak.”³²

Bár *Tylecote* előrejelzését korántsem lehet kizártnak ítélni, megállapítása nyilvánvalóan túlzottan kategorikus, s történetileg aligha elfogadható. Bármily nehéz is elérni ugyanis, hogy a strukturális válság ne csak pusztítsa az elavult ágazatokat a perifériákon, de ezzel egyben tisztítsa is az utat a „teremtő” alkalmazkodáshoz, ez a különböző történelmi időszakokban több periféria számára mégis sikerült már. A perifériás státus nem örök és változtathatatlan. Ezt bizonyítja a korábbi nyersanyag- és élelmiszer-termelő skandináv paraszttársadalmak látványos felzárkózása a legfejlettebb központhoz a múlt század fordulóján.³³ Hasonlóan felzárkózóban vannak egyes ázsiai és a korábbi mediterrán perifériák a jelenben. Amint tektonikus erők letörtek, elsüllyesztettek és felemeltek földrészeket glóbusunk formálódása idején, úgy működnek a világgazdaság felemelő és lesüllyesztő tektonikus erői, s hasítanak le időről időre darabokat a korábbi perifériákról is. Mindez természetesen csakis egy meghatározott, sajátosan kedvező nemzetközi közegben játszódhatott le: a skandináv országok esetében az Angliával, Ázsiában többnyire Japánnal, Dél-Európában pedig az Európai Unióval való kooperációban. Hasonló történelmi lehetőségek azonban a közép- és kelet-európai perifériák egy része, leginkább a térség nyugati peremén elhelyezkedő kis lélekszámú országai esetében sem kizártak.

A perifériák sikeres felzárkózási kitérései eltérő történelmi utakon bontakoztak ki. A múlt századforduló Skandináviája, az úgyszólván korlátlan angol piacokra orientálva, a *laissez faire* politikát választotta és kombinálta úttörő módon a jóléti állam kiépítésével. A Mediterrán Európa az Európai Unió kebelében ma hasonló utakat járhat. Ázsia II. világháború utáni felzárkózási története ezzel szemben – ellentétben a mindent csakis a piac mechanizmusai által szabályozott, s mindenfajta állami beavatkozást kizáró *laissez faire*-rel – a szabályozott piac modelljének sikerét bizonyítják. Ez esetben a piaci mechanizmusok nem tökéletes működését – mert a perifériák azért perifériák, mert sohasem tökéletesen fejlett piaci gazdaságok – állami szabályozás egészítette ki. A szabályozott piac megengedte a

³² *Andrew Tylecote: Core-Periphery Inequalities in European Integration, East and West*, In: W. Blaas, J. Foster (Eds.by), *Mixed Economies in Europe. An Evolutionary Perspective on Their Emergence, Transition and Regulation*, Aldershot Hants, Brookfield, Edward Elgar, 1992. 249. o.

³³ *Ivan T. Berend—György Ránki: The European Periphery and Industrialization 1780—1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982.

felhalmozási, beruházási, munkaerő- és egyéb politika korrektív alkalmazását, amint lehetővé teszi az importliberalizálás és piacvédelem kombinálását is. E politika alkalmazói nem fordultak a jóléti államhoz, s jócskán kiaknázták a történelmi-kulturális adottságok, a hagyományosan alacsony fogyasztás, igénytelenség és kollektívizmussal szerencsés ötvöződését a modern gazdaság építési követelményeivel. Ugyanakkor kvótákkal és egyéb intézkedésekkel védtek-védik a pusztító verseny ellen fejleszteni kívánt ágazataikat. Mégsem importkiszorítást, importpótlást folytatnak, hanem exportorientált fejlesztést, mint számukra egyedül lehetséges modernizálási stratégiát, de egy elmaradottabb gazdaság sajátos követelményeinek szem előtt tartásával. A már idézett francia üzletember, Alain Minc, még a fejlett európai központot illetően is figyelmeztet, hogy „a piac mint egyedüli eszköz ... hamarosan kimeríti lehetőségeit, s bizonyos egyensúlyozó eszközöket kell találni ... súlyos negatív következményeinek elkerülésére”.³⁴ Fokozottan igaznak bizonyult ez a centrumba be nem fogadott perifériák felzárkózása esetében.

Az 1970–80-as évek világszerte érvényesülő privatizációs útja arra a felismerésre épült, hogy a strukturális válság idején különösen szükséges a vállalkozói rugalmasság és érdekelttség biztosítása. A nehézkes, bürokratikus intézmények, az állami tulajdonnal kombinált központi tervezés, teoretikus előnyeinek súlyosabb gyakorlati hátrányokat és károkat okozott. A vegyes gazdaság, bizonyos szektorok állami tulajdona azonban egyes országokban egyedül lehetséges megoldásnak bizonyult a két világháború között, s rendkívül sikeres felzárkózások intézményes feltételévé vált a II. világháború utáni Dél-Európában és Ausztriában. E vegyes gazdaságú országok, ha csökkentett mértékben is, de megőrzik állami gazdasági pozícióikat.

Az egyetlen, mindenható gazdasági modell mítosza tehát sokkal inkább századvégünk *Zeitgeistjének* ideológiai eleme, mintsem történelmi gyakorlatának része. Hasonló a helyzet a jóléti állam lebontásának követelményével is. A Thatcher-kormány a szakszervezetekkel való tárgyalás és megegyezés, a legkövetkezetesebben Ausztriában intézményesített *Sozialpartnerschaft* helyett a nyílt és engedményt nem ismerő konfrontáció útját választotta. A Reagan-kormányzat Amerikája radikális adócsökkentésekkel indította el azt a politikát, melynek centrális gondolata, az ún. „lecsurgó gazdaság”-politika azt az elvet követi, hogy minél jobb a vállalkozói-tulajdonosi elitnek, minél kevesebbet kell adóznia és minél többet nyer, annál jobb lesz a társadalom egészének, mert a gazdaság végül is „lecsurog” és az egész társadalmat gazdagítani fogja. A valóságban, mint a Federal Reserve Bank 1989. évi adatai bizonyítják, a fejlett világ legszélsőségesebb vagyoni-jövedelmi polarizációja következett be: a lakosság leggazdagabb 1%-a, mely az 1970-es évek végén az ország vagyonának 20%-át birtokolta, ma, másfél évtized múltán már közel 40%-át mondhatja magáénak. Ezzel szemben a lakosság 80%-a a vagyon 20%-ával rendelkezik csupán. A nyomorban élő gyermekek aránya az Egyesült Államokban a nyugat-európai szint négyszeresére ugrott.³⁵ A költségvetés deficitjére hivatkozva az új republikánus kongresszus törvényhozói azonban tovább ostromolják és rombolják a *Roosevelt* és *Johnson* idejétől kiépített jóléti intézményeket.

Még a jóléti állam szülőhazájában, Svédországban is erőteljes rohamok indultak a szociáldemokrata politika és intézményesített rendje ellen. Úgyszólván magától értetődik,

³⁴ *Alain Minc*: i.m. 170. o.

³⁵ The New York Times, *Gap in Wealth in U.S. Called Widest in West*. April 17, 1995.

hogy hasonló folyamatok indultak meg a közép- és kelet-európai átalakulás keretében, hiszen a Kornai János által „koraérett”-nek nevezett államszocialista jóléti állam természetesen túlzottan költséges, s a gazdasági egyensúly szigorú követelményei mellett aligha finanszírozható. Átalakítása, racionális újra lapozása nyilvánvalóan elengedhetetlen, s ez egyes intézmények megszüntetését, erőteljes korlátozását is jelentheti.

Egyes kitérés utak története azonban bizonyíthatja, hogy a jóléti állam kiépítési útja és a legfejlettebb központokhoz való csatlakozás egyáltalán nem ellentétes egymással. A bismarcki Németország és a századelő skandináv országai éppen akkor indultak el a jóléti állam felé vezető úton, amikor sikeres felzárkózásuknak nekirugaszkodtak. Ez utóbbi útját éppen a nagy társadalmi erőforrásokat mozgósító jóléti politika segítette elő.

A korábbi államszocialista jóléti rendszerek egyébként maguk is a történelmileg sikertelenné vált modell legsikeresebb elemei közé tartoztak. A legnagyobb mértékben járultak ugyanis hozzá a rendkívül alacsony, úgyszólván a Harmadik Világra emlékeztető jövedelmi szinteket ellensúlyozva, a lakosság nagy tömegeinek felemeléséhez, a nyomorszint radikális leszorításához, a társadalmi biztonsághoz, az iskolázás terjedéséhez, s a perifériás társadalmakra oly jellemző veszedelmes társadalmi polarizáció kiegyenlítéséhez. Ezzel végül is a perifériákra jellemző tömeges nyomort, a társadalomból való kihullás tömeges lehetőségét, s a szélsőségesen polarizált társadalom hagyományos visszahúzó hatásait sikerült ellensúlyozni. Jól ismert, hogy a polarizált nyomor társadalmak nemcsak politikailag válhatnak tragikus fejlemények kiindulásává, de gazdaságilag is hátrányosak, s végül csupán a rendkívül olcsó, képzetlen munkaerőt teszik ezen országok egyetlen eladható árucikkévé. Nem tekinthető véletlennek, hogy a latin-amerikai gazdasági dráma tanulságaként is felhívják a figyelmet annak szükségességére, hogy, mint Iglesias ajánlja, „le kell küzdeni mind a populista, mind a laissez-faire állam csábítását, s ... a gazdasági hatékonyságot és társadalmi kiegyenlítést jól kombináló államot”³⁶ Vajon a szegény, válsággal küzdő országok alkalmazhatják-e azonban, akár limitált módon is, a legfejlettebb világ jóléti politikáját? A válasz természetesen nemleges, ha e rendszerek másolásáról lenne szó. A skandináv szocializmus és más jóléti államok története azonban azt is világosan bizonyítja, ahogy, mint például Svédország és az Egyesült Államok, nem a jólét és gazdagság magaslatain, hanem történelme legnehezebb, legszegényebb korszakában, a világtörténelem máig legsúlyosabb válsága közepette, a harmincas évek elején folyamodott leghatározottabban ehhez a politikához, s mentette meg ezáltal rendszerét a szélsőséges kihívások katasztrófájától.

*

A jövő történészei fogják majd megmondani, hogy mi és mennyiben volt reális, jó politika vagy naiv várakozás és elhibázott lépés századvégünk átalakulási folyamataiban. A történelem magától értetődő természetességgel fogja megmutatni, hogy melyik térség és melyik ország választott jó felzárkózási ösvényt századfordulónk keresztútjai közül. A jelen kutatója csak felhívhatja a figyelmet a történelemben rejlő csapdákra és alternatívákra. Nem kevés tudni egy kényszerpályásnak tekintett mozgástérben, hogy nemcsak csapdák, de alternatívák is léteznek. S ha egy egészében egységesülő Európa, vagy a már feledésbe merült fogalommal, „egységes európai ház” nem is tartozik a jelen vagy belátható jövő

³⁶ Enrique V. Iglesias: *i.m.* 72. o.

realitásai közé, az európai stabilitás érdekei nagyon is lehetővé tehetik, hogy a közép- és kelet-európai régió átalakuló, modernizálódó nyugati peremországai, vagy azok egy része mégis befogadást nyeljen, s az európai keretben sikeresen megbirkózzon a strukturális válság támasztotta követelményekkel. A mai európai perifériák további letöredezését és csatlakozását a centrumhoz a történelmi lehetőségek közé sorolhatjuk.

A századvég éveiben járunk, tele várározással és szorongással. Századvégünk egyben ezredvéget is jelent. Az ezer évvel ezelőtti legutóbbi ezredvégen a keresztény Európa babonás „világvége” várákozásban rettegett. Amikor mégis eljött 1001 (Magyarországon István királysága) a megújulás és virágzás új bizakodása töltötte el korai elődeinket.